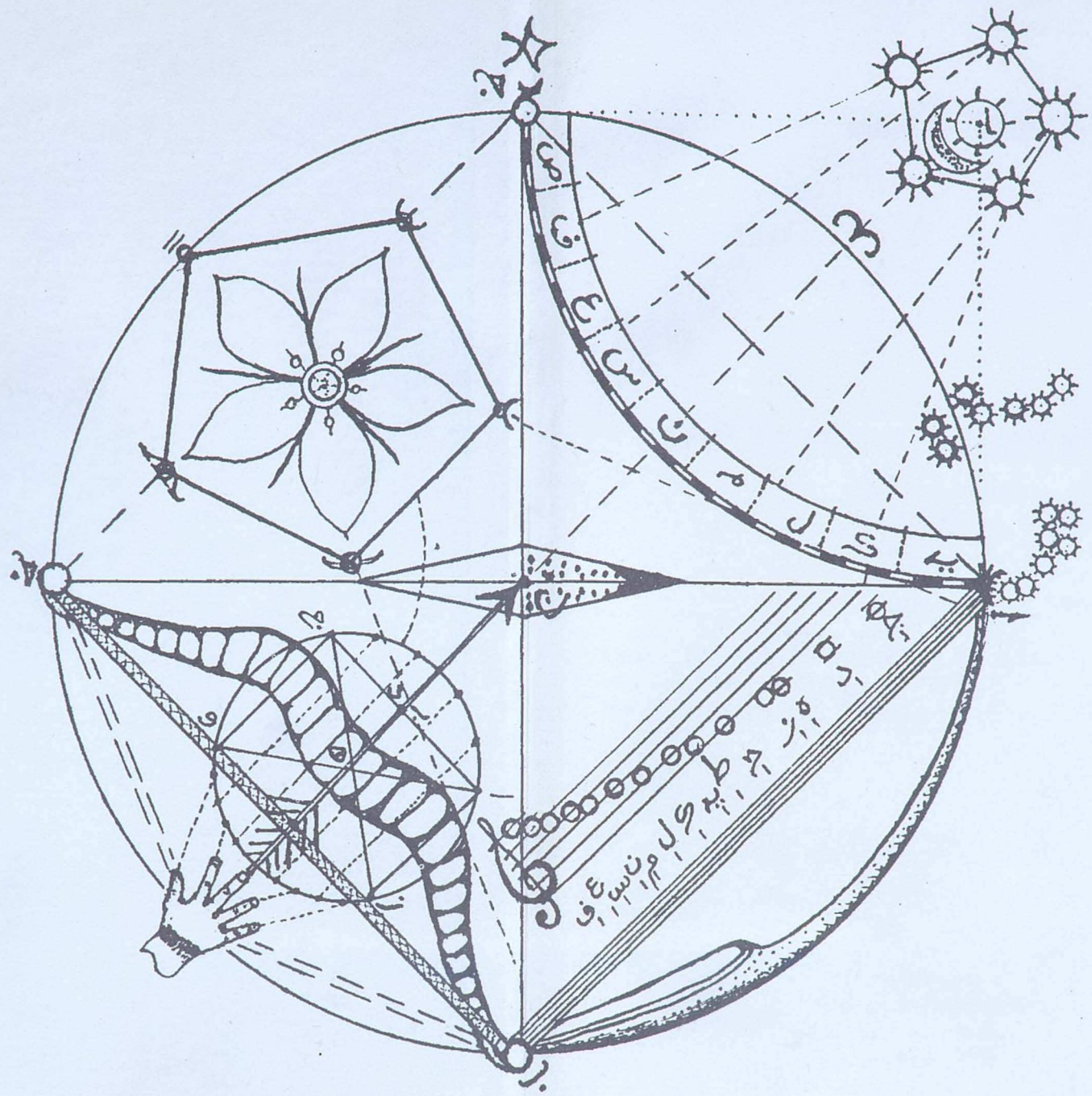


№2007
614

Акжан эл-Машани

ЭЛ-ФАРАБИ
КӨПІРІ



А. эл-Машани. Эл-Фараби ғылымы

Ақжан әл-Машани

**КӨП ТОМДЫҚ ШЫҒАРМАЛАР
ЖИНАҒЫ**

Редакциялық алға:

Сүлеев Д.К., төраға, Абдраман Ш.А. орынбасары, Бакенов М.М., Байысбек Ш., Байгурин Ж.Ж., Кененбай Ы.С., Мухамеджанов К.Е., Отарбай Ж., Машанов Ә.А., Машанов Ғ.А., Сыдықов Ұ.С., Ыбыраев С.

Бірінші том

«Алатау»
баспа-полиграфиялық
корпорациясы
Алматы 2005

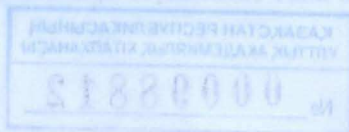


2005 йилда

Ақжан әл-Машани

ӘЛ-ФАРАБИ КӨПІРІ

(Мақалалар, «Әл-Фараби» романы)



ББК 84 Қаз 7-44

М 32

*Қазақстан Республикасы мәдениет, ақпарат және спорт
министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің
мемлекеттік бағдарламасы бойынша шығарылды*

Машани А.

М 32 Әл-Фараби көпірі: Мақалалар, «Әл-Фараби» романы. – Алматы: «Алатау» баспасы, 2005, 352 бет.

Кіндік Азияда фарабитанудың атасы Ақжан әл-Машани – еуропалықтар Шығыс Аристотелі деп атайтын, дүниежүзілік екінші ұстаз – әл мұғалім әл-сани аталған Абу Насыр Мұхамед әл-Фарабидің Отырардан шыққан Қыпшақ тумасы екендігін алғаш дәлелдеп, он бір ғасырдан соң ұрпағымен қауыптырушы ғана емес, баба мұраларын жан-жақты зерттеп, фарабитанудың көпірін тұрғызушы.

Ақжан әл-Машанидің 100 жылдық мерейтойы қарсаңында шығарылатын көп томдық шығармаларының 1-томына «Әл-Фараби көпірі» ол менің бабам дегізген алғашқы хабарламалары мен мақалалары және Ұлы бабамыздың тұңғыш рет көркем бейнесі сомдалған «Әл-Фараби» романы енгізілді.

Арнаулы редактор және құрастырушы,
профессор Ш.Абдраман

ISBN 9965-9785-4-9

М 4702250201
00(05)-05

ББК 84 Қаз 7-44

© А.Машанов. әл-Фараби
1970, «Жазушы» баспасы
© А. әл-Машани орталығы
© «Алатау» баспасы, 2005 ж.

ISBN 9965-9785-4-9

ӘЛ-ФАРАБИ және ӘЛ-МАШАНИ.

(Алғы сөз орнына).

Қазақтың “қазақ” атанып тарих сахынасына шығудан 600 жылдай бұрын – Орта ғасырдың басында туған әл-Фарабиді қазақ еткен кім?

Ұлы Бабаның Дамаскідегі қабірін тауып, мінәжат еткен тұнғыш қазақ кім?

Әл-Фараби мен Абайдың арасындағы рухани байланысты ашып, қазақ халқының 1000 жылдық мәдени тарихының желісі - “Әл-Фараби және Абай” зерттеуін берген кім?

Жер ғылымының жаңа саласы –Геомеханиканың негізін салушы ғалым кім?

Қазақ фантастика жанрының алғаш қазығын қаққан кім?

Осы сұрақтардың жауабы жалқы. Ол – ғұлама әл-Машани Ақжан Жаксыбекұлы.

Осы жұрт әл-Машаниді біле ме, білсе қандай дәрежеде?

Әл-Машаниға еншілейтін: әрқайсысы жеке-жеке тұлғалық болмысқа ғана тән, тіптен елінің ұлттық рухын жаңғыртуда қауым болып көтерер осындай жүкті дара тартып тындырған ісін түгелдей берсек екі қолдың саусағы жетпес еді.

Бұл Ақжан сынды ғұламаның тайғақты жол кеше жүріп: халқымының басқадан несі кем, кетігіне қайтсем қаланамын деп жандүниесін сыздатқан намыс отының ұлтшылдық арнасында тоғысқан сарқылмас қуат күдіретінің болмыстық нышандары. Ұлттық мүддесін жалау етіп ұлылық тұғырда даралаған әлемдік тұлғалар жоқ емес, бірақ көп те емес. Олардың бәрі де өз халқының мерейін асырған ұлтшылдар А.әл-Машани де ұлтшыл тұлға. Қазір кешегі қасаң заманда құбыжыққа айналған осы сөздің мән-мағынасына барып жатпай оны айналып өтуге тырысамыз. Тіптен, ұлтжанды деп оған балама тапқандаймыз. Сонда адами сананы ұрықтандырып, бүтін этносты тарих төріне тартушыларды немесе ұлттық құндылықтар құрушылардың бұл тек ұлтжандылығы ғана ма, әлде өз ұлтын риясыз сүйеп басқа халық құндылықтарын бағалай білетіндерді ұлтшыл деп ұлағаттау орынды ма деген мәселе туындары даусыз. “Балажанды”, “малжанды”, “қысжанды”, “итжанды” деген ұғым бар. Күні кеше ғана миллиондаған

жастарды *лениншіл* дедік, өз отанын құрмет тұтатындарды *отаншыл* деп те атай береміз. Бірақ оларды *ленинжанды, отанжанды* демедік.

Осындайда елінен жырақта жүрсе де қыпшақ тілін орда тіліне айналдырған Бейбарыс бабамызды осы таразының басына салған жөн. Егер сол кезде араб елінде коммунистік идея үстемдік етті ғой, онда Бейбарыс сұлтан ұлтшыл қарғысын тағып Мысырдан Магаданға айдалары анық. Ұлт үшін жасалған ұланғайыр ісімен оқшауланатын ұлылық – ұлтшыл түсінігінің тереңдігін мегзесе керек.

Философия тілімен айтсақ ұлтшыл – адамның болмысымен біте қайнап бітетін, тек тұлғаның әрекетінде ғана байқалатын – категория. Осы ретте Ғабиден ағамыздың (Мустафинді айтамын): “Ұлтшылдықпен күресіміз деп ұлтсыздыққа ұрындық” деген даналық сөзі ойға оралады. Дей тұра біздің мақсат “ұлтшыл” деген тақырыпты талқылау емес, Ақажан хазіретті ұлылық іске бастаған ұлтшылдығымен сабақтас істерінен мағлұмат беру. Оның алғашқы нышаны Ақжанның инженер-геолог дипломын алған 1939 жылы байкалып еді.

Әл-Машани ғұлама - 2004жылы 70 жылдығын атап өткен Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ҰТУ тұңғыш түлегінің бірі. Оқу бітірісімен ол өзін геология біліміне сусындатқан В.А.Обручевтің, И.В.Мушкетовтың, Н.Потемкиннің оқулықтарын қазақ тіліне аударды. Ешкім оған солай ет демесе де бұл оның орыс тілін еркін білмегендіктен өзі кезіккен қиындыққа, ауылдан келген жастар кезікпесін деген пиғылынан туындаған ізгі ісі еді. Кейін геология саласының жұлдыздарына айналған өзімен бітірген ұлтжандылардың бірі де бұл іске барған жоқ. Сол жолы геология, кен-ісі салаларынан сөздік түзеді. Бұл кейін, 50 жылдан соң қазақ тілі мемлекеттік мәртебеге лайықпа деген мәселе көтерілгенде соның бұлтартпас айғаққа айналған-ды. Екінші мысал. 1968 жылы Ақжан хазірет Дамаскі барды. Бұл кезең әл-Фарабидің қазақ тумасы ұғымының орныға бастаған кезі болатын. Ол –дүкен аралап базарға кеткен сапарластарынан бөлініп, Баб ал-Сағыр зиратынан бабасының қабырын іздеді. Тапты. Сол жолы Сирия үкімет орнына өтініш айтып, баба басына белгі орнатуға мұрындық болды. Бұл хабарды сол күннің кешінде-ақ қазақстандық

туристер тобындағылар естіді де, бірақ ертесіне ұлы бабаның басына мінажат етуге ниет білдіруші ешкім болмады. Сол жолы Ақан сапарластарынан бөлініп, өз қаржысымен, кезінде әл-Фараби жүріп өткен Мысыр және Бағдат бағытындағы керуен жолына шықты. Мақсаты мың жылдай бұрын ұлы бабасының назарына түскен белгілерді көру еді. Жолдастарының арасында жазушы да, ғалым да бар-тын, бірақ олардың бірде бірі Ақана ерген жоқ.

А. әл-Машанидің саналы ғұмырының бүтіндей санаттық іс-әрекетіне түрткі беріп, ұлтшылдығын ұрықтандырып ғұмырлық ізгі мақсатына азық болған оқиға 1943 жылдың басында болып еді.

Кешегі, Гитлер бастаған екінші дүниежүзлік соғыстан ығысып, батыстан КСРО-ның шығысына қарай қоңыс аударған ғалымдардың үлкен тобын Қ.Сәтбаев маңына жинап, ұлттық ғылым академиясының негізін жасауға жұмылдырған-ды. Сол кезде жиі өтетін ғылыми мәслихаттың бірінде Чехословакия Академиясын басқарған, математика тарихына жетік Кольман баяндама жасайды. Баяндаманың өзекті мазмұны Орта Азия мен Қазақстан ғалымдарының орта ғасырда ғылымға қосқан үлесіне арналып, олардың есімін түгелдей тізіп шығады ол.

Тұран тарихына құлағы түрік Ақан, аталған есімдердің арасынан өзіне беймәлім әл-Фараби атын тұңғыш естіді. Рас, Мағжанның “Түркістан” поэмасынан “Тұранның кім білмейді музыкасын, Фараби тоғыз шекті домбырасын” деген жолдары дәл мұндай әсер етпеген-ді. Фараби кім? Өзбек ағайындар именденіп алған әл-Беруни, әл-Хорезми, әт-Туси, әл-Хазни, Ұлықбектер есімдерінен бастай аталған әл-Фараби тегін жан емес сірә, әрі Тұран, қыпшақ тумаларын түгендеп меншіктеуде бәйгені бермейтін өзбек ағайындарының білмеуі қалай оны? Тәжікте де жоқ бұл есім. Қазақ болмасын...

Осы кезде басталған диссертациялық зерттеулер, күнделікті істер, соғыстың қысбағы Ақжанға мойын бұрғызбағанмен ол қолда бар анықтама әдебиеттердің бәрін сүзіп өтсе де, әл-Фараби есімін кезіктіре алмады. Оны арнайы іздеу қажет... “әл-Фараби қазақ” болмасын деген оқыс туындаған сауалдың “әл-Фарабиңді қайтсем қазақ етемін” деген ғұмырлық мақсатқа айналуы - әл-

Фарабидің әл-муғалім әл-сани – дүниежүзілік екінші ұстаз екендігін толық анықтауға алда мүшелге тарта уақыт бөліп жатқандығын ол кезде әл-Машанидің өзі де білмеген-ді.

Адамның жан дүниесінде ана сүтімен пайыздайтын ұлттық сезімнің ұлттық тәрбиеге ұласып қай-қайсысымызда этностық болмысты қалыптастырады емес пе?

Ақжан сынды ғұламаның бойына ұлылыққа бастар ұлт құндылықтар кәусарымен ауыздандырған, ұлтшылдық өзегін өрген сол орта сол, ата өнегесі еді.

Әлі тал бесікке бөлене қоймаған нәрестеден күтер ізгі ісін, кешер қызығын әуелден оның есіміне арқалатып, үкілі үміт артар қазағымның қашанғы әдеті. 1906 жылдың 2 қарашасында Қарқаралының оңтүстік шығысында орналасқан, бұрын ”Жамантайдың Қарақуысы” деген жерде Машан бидің кенжесі - Жақсыбектің отбасында дүниеге келген нәрестені ауыл ақсақалқарасақалдары азан шақырып Ақжан деп атап еді.

1. Есенберлиннің «Қаһар» романында есімі Масан би деп, бір әрпі ғана өзгертіліп, ерекше ілтипатпен аталатын Машан би - Құнанбай қажымен үзенгілес, сыйласып өткен замандасы, бұған қоса құдандал-жекжаттығы және бар-тын. Кіші келіні - Жақсыбек отауының қазан асары Ғайшаның төркіні Тобықты болатын. Қарқаралыда мешіт салдырған жылы Құнанбай қажы Машан би үйінде ерулеп жататын еді. Қарқаралы дуанының игі жақсылары - аға сұлтан Құсбек пен Жамантай (Тұрсын) төреге дейін әділ де, белді би Машанды ішке тарта өзімсініп, ілтипатпен Машекем деп, өсер ұрпағына үлгі-өнеге етіп, қадір тұтатын. Машан би дүние салғанын естігенде сол Жамантай төренің: «Машан, Машандай ұл туғанша қашан» деп күңіренгені де, үзенгілесін еске алған кездерде де осы сөзін әркез жиі қайталағандығынан болар, бүгінде ол ел аузындағы қанатты нақылға айналып кеткен-ді.

Сөйтіп, күні кеше ғана бір ауыл түгіл бүтін елге қамқор болған Мәшекендей дана да, абыз қарт көз жұмғалы одан қалған әр сөзді өнеге-үлгі етіп, атын әулиеге балап, атаның тағлимааттық рухын медеу тұтар ағайындары Машан әулетіндегі туманы асылдың сынығына, тұлпардың тұяғына балауы осыдан еді.

Ақжан аға бойындағы әділдік, сабырлық, ұлтының ұлылығы үшін ұмтылысы, іздемпаздығы, зерек-зерделілігі табиғатымен қоса

жаралған атадан - балаға ұрпаққа ұласатын адами қасиеттердің көпірі, Жақсыбек әке және оның ағасы Нөгербек болса керек.

Күйлерді бір кісідей шебер орындайтын әке өнері, егер қуса ұлына да қонар ма еді. Кейін “Әл-Фараби және музыка” кітабында сол қара домбыраның қоңыр үні баба қағидасын терендеп түйіндеуге жол сілтегендей еді.

Ақжан хазіреттің шығармаларындағы жиі ұшырасатын қазақтың қара өлені жолдарындағы образдық құдірет тандандырмай қалмайтын. Бұл әкесінің жиен ағасы ақынжанды Нөгербектің ықпалы. Тек бұл емес Нөгербек тәлімінің Ақжан ағаның фарабитанушы болып қалыптасуындағы ұлағатты үлгісі де жоқ емес-тін.

Құнанбай мен Машан би жарастығы Шәкәрім-Нөгербек сипастығымен жалғасқан-ды. Олар ең кем дегенде жылына бір рет Қоянды жәрмеңкесінде қауышатын. Осындай бір сәтте ағаға ілесіп тай мініп базар барған бала Ақжан Шәкәрімді көргені де бар-тын.

Бала Ақжан Абай мен Шәкәрім өлеңдерін Нөгербек аузынан талай естіген-ді. Нөгербек Қарқаралы қаласына жақын жерде салынған (кейін жас мұғалім Ахмет Байтұрсынов та ұстаздығын бастаған) Ақтерек мектеп интернатында Ә.Бөкейхановпен бірге оқыған, кейін Әлихандай білім қуып кете алмасада көкірегі ояу, зерделі аға жиын-мәслихатқа бара қалса, Ақжанды жетектеп ала кететін-ді. Нөгербектің Шәкәріммен дос жарандығы Ақжан өскен ауылда Абай өлеңімен қатар Шәкәрім өлеңдерінің де тез тарауына, қыз ойнақтарда Абай өлеңдері әнге салып айтылып кетуіне себепкер болып, бала Ақжан болмысын қалыптастыруға ықпалын тигізбеді емес. Жасы тоқсанға қарай еңкейген кезінде де Шәкәрім өлеңдерін тақпақтай отырып: “Қажының қазіргі жинақтарындағы өлеңдерде онша айырма жоқ” деп отырушы еді, өз аға.

Абай өлеңдерінің әрбір жолындағы тәлім-тағлиматтың Ақжан бойында азаматтық істі өркендетер өзегіне айналуы сол кезден бастау алса керек.

Кейін Ақжанды геология-маркшейдерлік саланың маманы болғанда, абайтануға араластырған жәй осы болатын-ды. Кешегі сұрапыл соғыс кезінде - 1944 жылы қазақ қауымы Абайдың 100 жыл-

дығын өз дәрежесінде атап өтуге пәтуаласып, ұлы ақын шығармаларындағы жаратылыс ғылымның қай дәрежеде көрініс тапқандығын баяндау Қ.Сәтбаевтың ұсынысы бойынша А.Машановқа жүктелгені бар. Мұхтар бастаған абайтанушы ғалымдар, жазушылар және зиялы қауым алдында дана ақын хақында, оның шығармаларын ғылыми танымдық тұрғыда техника саласы ғылымының айтар ойы қаншама мағыналы да терең болуын тілер еді. Баяндама сәтті шығып, Ақана артқан үміт ақталды да. Осы жолдың авторы Ақжан ағаға тән тынық ойды қызғылт сиямен маржандай тізілген әріптермен қағазға түскен баяндаманы оқығанды... Өкініші сол, соғыс қыспағынан жариялануы кейінге қалдырылған осынау рухани қазына күні бүгінге дейін ұмыт қалып, архив сөресінде әлі жатыр. Әйтсе де абайтанудағы бұл ізденіс әл-Фарабиді танудағы Ақжан асқан бір бел болатын-ды. Мұны Ақан былай деп түйіндейді: «...Абайды оқып, тағылым-тәрбие алмаған болсақ, әл-Фарабиді сөз етер ме едік... Өзіме шындық жолды іздеуге бағыт берген Абай шығармалары деп білемін» («Әл-Фараби және Абай», Өркен, 17. 06. 1989).

Ақанның пайымдауынша, Абайдың даналық дәрия бастауы - қазақ халқының және Шығыстың көне мәдениеті мен өнерінде. Бұның тек Абайға емес, әл-Фарабиге де қатысты екендігіне Ақан күмән келтірмейтін. Себебі, Фараби заманында бүкіл өнер – университеті музыка саналып, ғылымның “ғылымы философия” ретінде танылған тұсы орта ғасыр болатын. Осы түсініктің Абай заманына дейін қаймағы бұзылмай келді емес пе?! Ал ұлы бабаның Арабстанда ғұмыр кешуін, оның ғұламалығын қалыптастыру қажеттілігін мойындай тұра, Абайдың даналық дариясына орыс мәдениеті бастау болды деген пікірге Ақан үзілді-кесілді қарсы болды және осы пиғылынан таймай дүниеден өтті...

Ауылда тай үйретіп асыр салған балалық шақпен ғұламалық кезеңнің арасында оған өмір университетінің талай басқышын басып өту керек болды. Сондай басқыштың бірі Қарқаралыда жатты.

Сол жылы ол қазақтың тұңғыш профессоры Қарқаралыдағы Әлімхан Ермеков ұйымдастырған педучилище есігін ашты. Ақжан өмірінде сол техникумдағы жылдардың университет біліміне бергісіз оқшау орны бар-ды.

Мысалы Ақанды қазақ әдебиеті әлемінде үркердей көрінген жарқын жұлдыздарының шығармаларымен ауыздандырып, ұлт мәдениетінің ерекшелігін ұрығын зердеде еккен ұстазы Манан Тұрғанбаевты да жиі еске алатын. Жүсіпбек, Мыржақып, Мағжан, Ахметтермен Уфадағы Ғалия медресесінде бірге оқыған Маннан өз шәкірттеріне олардың шығармаларының көздеген көкейкесті мәселесін жеткізе білді. Манан ауызынан бірінші рет естіген Мыржақыптың:

“Мен біткен ойпаң жерде аласа ағаш
Емеспін жемісі көп тамаша ағаш
Қалғанша жарты жанқам мен сенікі
Пайдалан, шаруана ал жараса Алаш”

– деген ниетті тілеуі балаң Ақжанның өне бойы қоғамның кетігін ізденіп, қауым үшін қажетті жерге қалануына дайындағандай болды.

Техникумның бірінші жылынан соң-ақ бала Ақжан “Саужой” (“Сауатсыздықты жою”) қоғамының мүшесі іспетінде Абыралыға барып, бір жыл ересектерді оқытты. 1928 жылы Бүкіл Одақтық санақ науқанын да өткерісті. Оқи жүре ел аралады, ел аралай жүре елдің жәй-күйіне қанықты. 1929 жылы техникумды тамамдап ағартушы атанып, Абыралыға аттанды.

Тарихта “Абыралы көтерілісі” деп аталатын қанды-қасыретті оқиғаның тірі куәгері болып, зұлмат дауылына ұшыраған ауылдардың жәй күйіне жас мұғалім осы жерде кезіктірді. Бұл ел есінде қара түнек өксігі ғұмыр бойы басылмайтындай ұлт рухын қансыратқан, аштығын жайлатқан, тарихта «тас мешін» аталып кететін 32-інің қасіретіне киліктіретін оқиғаның бірі болатын... Болашақ әл-Машаниді азаматтық іске жұмылдырған өмірдің тайғақты кезінің ендігі бір сабағы осы еді.

Жігіт Ақжан отыз екінің зұлматына Семейдің облыстық оқу бөлімінде, панасыз балалар бөлімінің нұсқаушысы қызметінде жүріп килікті. Ол аштықтан өзегі үзіліп кеткен ананың бауырында семген шандырды аймалап жатқан нәрестелерді көшеден теріп алатын. Әсіресе, Абыралы көтерілісінен соң әке-шешесі айдалып кеткен тұл жетім сәбилерді жинап әкелген жолы оларды жуындырып, түннің бір уағында Жаңа Семейдегі бұрынғы Алаш өкіметі орналасқан үйге кіргізіп, бір үзім қара нан ұстатқанда аштықтан

жағы қарысып қалған сәбилердің аузын аша алмай еңіреген күйі ғұмыр бойы көз алдынан кеткен емес. Сондай қиын қыстау күндердің бірінде кезіккен: «Миллатына қызмет жасаған екенсін, Алладан қайтсын» дейді мән-жайды сұрап білген бұрынғы ұстазы Тұрсынбаев Манан. Өзінің қазір Қазақтың кен-металлургия институтының Семейдегі даярлық курсына сабақ беретінін айта келіп Ақжанға инженерлік оқуға түсуге ақыл қосады. Бұл 1933 жылдың бас кезі болатын. Шәкәрім қажының да атылғанын Ақжан осы жолы естіді. Осыдан аз-ақ бұрын естіген әке өлімі, барып топырақ сала алмауы, Ә.Бөкейхановтың: “одан әрі оқуын жалғастыра алмады демесек, “зеректігі жағынан Нөгербек алдына жан салмаушы еді” деп бағалаған, өзіне рухани әке іспетінде санайтын сол Нөгербектің балаларына талғажау іздеп жүріп 32 жылы Ақтоғай жақта аштан өлуі бәрі жігіт Ақжанның қабырғасын қайыстырған қайғы еді. Шәкәрім қазасы осындай ауыр жағдайды тағы да еске салды. Күйзелтті, бірақ күйрете алмады, қасіреттің қарымтасын қайтсем қайтарар екенмін деген кіжініс оны білімге жетеледі.

Айтты-айтпады, егер жігіт Ақжан 1934 жылы институттың студенті болмағанды, 1943 жылы өмірлік, азаматтық биік мақсатына, рухани азығына айналатын әл-Фараби есімін есту-естімеуі неғайбыл еді. Бұл кезең А.Машановта институттың қызыл дипломды түлегі деген абырой, өзі бітірген институт аспирантурасын бітіріп, 1944 жылы ғылым кандидаты дәрежесін қорғаумен аяқтағандығы туралы ғылымдық лауазым болатын.

1946 жылы Ақжан Машанов докторлық жұмысын қорғаған бетте жаңа шаңырақ көтерген Республика Ұлттық Ғылым академиясының Жер ғылымы бөлімшесінің тұңғыш корреспондент мүшесі болып сайланып, үш академиктің қатарында аталмыш бөлімше шаңырағын көтерісіп төрт канат керегенің бір қанатында тұрып Қанышын президент етіп сайлаған ғылым ордасының құрылтайшысы болып А.Машани есімі тарихқа осылай енді.

Академияның аталмыш бөлімше мүшелері академиктер Сәтбаев, Русаков, Кассиндерге докторлық ғылым дәрежесі олардың еңбектерінің жиынтығы бойынша берілді. Әл-Машани докторлығын қорғап шықты. Бірақ Ақаң жұмысының хабарсыз кетуіне аппоненті болған Л.С.Либензонның халық жауы болып ұсталып

кетуі кесірін тигізуі де ықтимал, әлде... Өзінің кандидаттық жұмысының одан әрі дамытылып жалғасын тапқан осынау зерттеудің Жер ғылымындағы жаңа сала геомеханиканың бастауы екендігінің авторы да, жаңа идеяны игерудегі әріптестесі Соболевский мен жетекшісі Рыжовтар да күмәнданған жоқ-тын. Егер докторлық дәреже 10-20 жылдың зерттеуімен шаршап-шалдықтырып барып бой алдыратын жәйді ескерсек бұл жұмысты үш жылға жетпейтін мерзімде тамамдап, қорғап шығуы әл-Машанидің ғалым-феномендік қырын танытса керек! Десек те жасаған жұмыстың не бар, не жоқ деген жауабы болмай, жоғалып кетуі адам төзімін түгесер меңат екендігін, ал бұдан соң қоғамда татымды іс тындыру ерекше азаматтық қайсарлықты қажет етері даусыз. Кейін «ол кандидат қой» деп жолына талай кедергілер қойылып, өз сыбағасын басқалардың алып кеткендігін көре жүріп Ақаңның жүнжіп кетпей жігерленуі ақиқаттың ақ жолына деген сенімінен еді. Осы сенім Ақжан ағаны алғашқы ауыр сокқыдан сағын сындырмай сақтап та қалды. Әйтпесе докторлықсыз-ақ Жер ғылымында Ақжан Машанов есімін өшірмейтін із қылдырады емес пе!? Зерттеу нәтижесі ғылымның жаңа саласы болып танылуы ғалымдардың бәрінің пешенесіне жазыла бермейтін бақыт. Шынтуайтында бұл бақыт құсы Ақжан Жақсыбекұлына ғылым ордасының құрлытайшысы болудан кейін, жаңа саланың Қазақстанда мектебін құрып, оның практикалық қолданысының дәлеліне айналған Ақбастау, Құсмырын тәрізді бірнеше полиметалды кен орнын ашушы иегері атануы ол жасаған жаңа ғылымды толық мойындатып еді. А.Машанидің «Механика массив горных пород» (1961); «Основы горной механики» (1972) монографиялары дүниежүзі бойынша осы саладағы іргелі зерттеулердің бірегейі. 1966 жылы неміс тілінде А.Машанидің «О закономерностях развития систем трещин в горных породах» («Берг академии» ГДР, №8) мақаласының жариялануы Жер қойнауы геометриясы (Маркшейдерлік іс) ілімінің отаны Германия ғалымдарының Қазақ ғалымының геомеханика негізін салушы екендігін танудағы тағы бір дәлелі демекпіз.

Егер Ақаңның мамандығы бойынша атқарған қызметіне қоса жарты ғасырға жуық жетекшілік еткен «Маркшейдерлік іс» кафедрa жұмысы мен ұстаздығын ескерсек, бір адамға жетіп арты-

лар азаматтық міндет бұл. Осындай жұмыстардың арасынан әл-Фарабиді ашуға, баба мұрасын зерттеуге қажет уақыт пен күш-жігердің көзін табу үшін тек Ақжан Машани болып жаратылу керек еді!

Әл-Фараби есімін алғаш естігенде, “сол-қазақ болмасын” деген сауал, араға он жылдай уақытты араға салып барып өткенде-Ақан оның Отырар-Фарабтан шыққан ғұламалығына көз жеткізген-ді. “Оны қайтсем де қазақ етем” деген санада бекіген шешім сол жолы шын айтпады демесек бұл, ғұламаның ғұмырлық мақсатына айналған серті болып, бақиға аттанғанша өзгермей кетті.

Баба жайында деректердің шетел кітапханаларынан табуға күмәнданбаған Ақан сирек кітаптардан сый-сыйапатын қосып тілек хатын Берлин, Лисабон, Париж, Каир, Мадрид қалаларына жолдады.

Әл-Фараби еңбегі табылар деген елдің бәріне баруға қаражат та, уақыт та көтермейтіндігі белгілі. Мұның алдында Москва, Ленинград кітапханаларынан табылған баба жайлы аздаған мағлұмат пен деректердің ішінде шетелдерден алынған: неміс тіліндегі екі, ағылшын және түрік тілдеріндегі бір-бірден табылған әл-Фараби еңбектерінің төрт библиографиялық тізімі шетел кітапханаларынан баба мұрасының фотокөшірмесін сұратып алуға түрткі болады. Сөйтіп Ақжан ағаның қолында 1958-60 жылдары әл-Фарабидің оншақты шығармасы және оның еңбегін зерттеушілердің дүниелері болып еді. Осы деректер Ақжан аға Қаныш атына жазылған анықтама өтініште әл-Фараби мұрасын зерттеу қажеттігінің дәлеліне айналып, президент Қ.Сәтбаевтың «орындалсын» деген бұрыштамасы Машани көнілін тасытқан алғашқы қолдау алған тарихи оқиғаға айналып еді. Сөйтіп, 1943 жылдан соң 1960 жылдың қарашаның 15-де ғылым ордасы ғимаратын жаңғыртқан әл-Фараби есімі екінші рет аталған-ды. А.Машанидің ХХ ғасырдың 61 жылдың басында-ақ әл-Фарабидің Отырардан шыққан қазақ перзенті екендігін бұлттартпас дәлелдерін ҚР ҰҒА Хабаршысында жариялады. Сөйтіп әлемдегі екінші ұстаздың қазақ перзенті екендігін дүниежүзін ресми мойындатқан құжат осылайша туды (Қазақ ССР ҒА-ның хабаршысы, - 1961, № 5, 105-106 бет). Бұған қоса 1962 жылы А. Машани әл-Фарабидің философия

үйренушілерге бағышталған 9 трактатын қазақ тіліне аударып және суретімен «Білім және еңбек» (1962, № 1, қазіргі «Зерде») тұңғыш рет ұрпағын ұшырастырды. Бұл, ұлы бабаның қазақ тілінде тұңғыш сөйлеуі еді. Мақаланы Ақаңның қолынан алып редакцияға әкелген едім. Бүгін де оның алғашқы оқушысы болғандығымызды тағдырдың сыйына балаймын.

Ақжан ағаның ұлы бабасының кіндік қаны тамған Фараби-Отырар қаласының орнындағы үйіндіге бара жүріп, аржағындағы Тәшкент шаһарына соқпай кетпеуі мүмкін еместін. Түркі тарихын өзіне меншіктеп алуда алдына жан салмайтын өзбек ағайындарының әдеті Ақаңа таныс. Әл-Фарабиді қазақ етер қазықты қағып алған соң да, Ақаң ташкенттік әріптестерінің әрекетінен қорғану үшін әлі де тер төгерін білді де.

Фарабиді іздеу сапарын Ташкенттен бастаған Ақаң ондағы - Бируни атындағы Шығыстану институтында әл-Фараби туралы ешқандай деректің жоқ екендігіне көзі жетті, әрі өзбек ағайындары әл-Фараби есімін мүлде естімеген болып шықты. Институт директорының орынбасары Мұзафар Хайруллаевтың Ақаң жинаған әл-Фараби тұрғысындағы азды-көпті мәліметтеріне таңырқауында шек болмады. Оның болашақ докторлық диссертация тақырыбының тағдырын сол жолы анықтауға Ақаң себепкер болды, баба хақындағы қолда бар материалмен бөлісті, «әл-Фарабиге көз алартпандар» дегендей жоғарыда келтірілген Академия хабаршысы мен «Білім және еңбек» журналдарын сыйға тартты.

Әйтсе де Ақжан ағаның бұлтартпас дәлелді құжаттарын көре тұрса да өткен ғасырдың алпысыншы жылдың басында: «Мына сәлде киген молдан кім өзі, қазақ болса руы кім екен, еңбегін неге арабша жазған?» деп қазақ ғалымдары ит-тартыспен өткерілген 3-4 жыл ішінде әл-Фарабидің өзбек тілінде бірнеше мұрасы жарық көріп, бұл кезде Хайруллаев Ақаң ұсынған тақырыпты игеріп, әл-Фараби философиясынан докторлық диссертация қорғап алып, енді қазақтың ұлы перзентін өздеріне еншілей бастағанды. Осындай әңгімені Ақжан әл-Бирунидің 1000 жылдық мерейтойына барған жолы естиді: «Ақжан-ақа, әл-Фараби заманында қазақ-өзбек еншісі бөлінбеген ел еді ғой, енді оны қазақ тумасы деп бөле тартпай-ақ, өзбек халқына да ортақтастыра бермейміз бе?» - дегендерге Машанов: «Түрік тумаларын бөліп-

жару қазақтан басталған жоқ-тын. Науаи, әл-Бируни, әл-Хорезми туған кездерде де қазақ пен өзбек еншісі ортақ емес пе еді? Қазақ жері - Отырарда туған әл-Фарабиді ортақ еткілеріңіз келсе, онда өздеріңіз жеріне қарай еншілеп алған өзге даналарды да ортақтастырайық» - деген-ді... Сол кезде Қазақстандағы фарабитанудан ауыз толтырарлық Машанов бастамасынан хабардар Мұзафар: «Құп, Фараби қазақ болсын, Ақжан-ақа. Бірақ сіз Ташкентке келіңіз, Бабанды тануға сізге барлық мүмкіншілік тудырылады», - деп қазақ ғалымдарының арасындағы баба мұрасына атүсті көзқарастан хабардар Мұзафар Фарабиді өзбек етудің енді басқа бір айласын ұсынған болатын. М.Хайруллаевтың әл-Фарабиді ташкенттік еткісі келген пиғылы 1971 жылы Мәскеуде өткен халықаралық конгрестің 13-інші мәжілісінде, яки ұлы бабаның ЮНЕСКО тарапынан 1100 жылдық мерейтойын өткізу мәселесі сөз болғанда тағы бір бой көрсетті. Осының кесірінен ұлы бабаның мерейтойын өткізу мәселесі қыл үстінде қалып еді. Оқиға былай болды: М.Хайруллаев сөз алып: «әл-Фарабидің мерейтойына арналған халықаралық ғылыми конференция тек Ташкентте өткізілуге тиісті бізде баба мұрасы материалистік тұрғыда әділ бағаланды», - демесі барма? Мәжілісті басқарушы Египет ғалымы столды қойып-қойып қалып, орнынан атып тұрып: "Ислам ғылымының алыбы әл-Фарабиді марксизмге жүндетуге бере алмаймыз. Ғұламаның мерейтойы өзі ғұмыр кешкен араб елінде өтеді», - дейді.

Осындай қысылтаянда Алланың күдіретін мойындатар бірер сөзді араб тілінде айтып, А.Машанов төрағадан сөз сұрайды. Өз тілінде тілек еткендігінен бе, төраға сабасына түскендей болады, Ақана сөз береді. «Әл-Фарабидің туған қаласы Фараб-Отырар жері де, елі де Қазақстан», - дей келіп, қазақ ғалымдарының баба мұрасын игерудегі игі істерін тізіп шығады да, Ақаң - төрағаны және басқа ғалымдарды - бүтін Араб, Шығыс елдерінің Орта ғасырдағы ислами ғылымы жұлдызының кіндік қаны тамған Отаны - Қазақстанға шақырды. «Әл-Фараби ұлы ғалымдар қатарында халықаралық тізімге кіргізілсін, оның 1100 жылдық мерейтойы КСРО-да, Қазақстанда тойлансын» дейтін қаулы қабылданар мәслихатта Ақаң куә болған оқиғаның бір көрінісі әлгіндей еді. Бұл кезде Ақаң әл-Фараби мұрасына арналған 32 еңбекті шыға-

рып үлгерген еді... Жә, сөзімізді жалғайық.

Сол жолы Ташкенттен ештеңе таппаған Ақжан Азия және Қазақстан мұсылман қауымдастығының бас муфтиі, араб тіліне жетік Зиалиддин Бабаханмен танысып, «Фараби жайлы мәліметті Уфа, Қазан медресе-мешіттер архивінен іздестір» деген пікірін медеу тұтып, ат басын сол жаққа бұрған еді.

Кезінде қазақ зиялылары білім алған Ғалия медресесінің кітапханасы Уфа мешітінің қарамағында бәз-баяғы қалпында сақталған екен. Ақаң содан әл-Фарабидің үш кітабын бірден тапты. Оның бірі неміс аудармасы, ол өзінде бар-тұғын. Ал 1907 жылы Каирде шыққан екі кітапта ұлы бабаның он екі еңбегі және өмірбаяны жинақталыпты. Мешіт имамы Камал Башари кази әл-Фарабидің қазақ-қыпшақ тумасы екендігін естіп: «Біз оны араб ғалымы деп жүрсек» деп қуанып қалады, сол кітаптың бірін Ақана сыйға тартып, Қазандағы Маржани медресесінде, кезінде әл-Фараби логикасы (мантих) жеке дәріс ретінде оқытылғандығы туралы айтады. Шынында да Шоқанның замандасы, әрі досы Шағабутдин әл-Маржани әл-Фараби ғылымын жоғары бағалап, медреседе оның “мантих” (логика) еңбегін арнайы зерделеткен, басқа мұрасынан да арнаулы дәріс оқытқан-ды. Осылайша әл-Фараби есімі Қазан-Уфа медреселерінде мәлім болған. Демек Ш.Маржани шәкірттері жүрген жерінде әл-Фараби есімін атамауы мүмкін емес еді. Абай әл-Фарабиді білді деген дәлел Ақанда осылай туған-ды.

1971 жылы Москвада өткен ғылым тарихына арналған ЮНЕСКО-ның 13-конгресінде әл-Фарабиге арналған симпозиумда А.Машани бастаған Қазақстан ғалымдарының зерттеулері әл-Фарабидің 1100 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми конференцияны СССР-де, Қазақстанда өткізуге шешім алуына негіз болды. Сөйтіп, ұзақ жылдар бойы дүниежүзілік «екінші Аристотель» аталған әл-Фарабиге арналған ғылыми форум 1975 жылы қыркүйектің 8-13-де Москвада басталып, ұлы бабаның өз отаны Қазақстанда - Алматыда аяқталған болатын. Осы кезеңде А.Машани әл-Фараби мұраларын игеруге арналған 32 ғылыми еңбектер жариялап үлгерді. Оның 5-еуі жеке кітап, монография болатын. Мұның ішінде «әл-Фараби» (1970) тарихи романы да бар еді.

Бұл қазақ әдебиетінде әлемдік екінші ұстаздың көркем бейнесін сомдаған тұңғыш, шығармасы болып қалды.

А.Машани соңғы демі таусылғанша саналы ғұмырының жарты ғасырлық уақытын әл-Фараби мұрасын зерттеуге арнады. Қазақстан ғалымдарының ішінде ұлы Бабаның ғылыми өмір тарихын жасауда теңдесі жоқ мұра қалдырды және әл-Фараби қағидаларының бүгінгі ғылымдағы көріністері мен қазақтың дүниетанымдық пайымдауларын сабақтастыра зерделеуде фарабитану методологиясының ғылыми ислами негізінің концепциясын жасады. Қазір жарияланған 300 астам еңбегі, шығармалары белгілі. Мұның дені кітаптар. Ал, ғылыми ислами сабақтасатын фарабитануға бағышталған 200 баспа табаққа тарта жарық көрмеген қолжазбалары және бар.

Мен Ақжан ағамен алғаш жүздескен күннен бастап фанидан өткенше қатынасымды үзіп көрген емен. Тек өндірісте болған жылдары күніге, айына кездеспедім демесем, Алматыға жыл үздірмей келіп жүргенімде, өз ағаға сәлем беруден жаңылған кезім болған жоқ-тын. Сондай кездердің өзінде де әңгіме өзегі фарабитану төңірегінде өрбитін-ді. Енді бажайласам аттай қырық жыл бойы арамыздағы қатынас үнемі өрбүде болған екен. Әсіресе, 1973 жылдан бастап, ағаның соңғы демі таусылған 1997 жылдың мамырына дейін К.И.Сәтбаев атындағы Ұлттық техникалық университетінде істей жүріп, күніне кем дегенде екі-үш мәрте ұшырасатынбыз. Осы аралықта Ақаң қаламынан туған зерттеу қолжазбасының денін, алдымен маған оқуға беретін немесе машинкаға бастыруды тапсыратын және ойдағы істелер жоспарларын да көбіне маған айтып, пікірімді білгісі келгендей де болушы еді. Мұны айтуымның себебі мынада.

Сол жылдары “ұлтымды ұлықтаймын” дейтін тізгінін ұстағандардың, әсіресе баспалар мен шығармашылық мекемелерінің басшыларының бір де бірі телефон шалып, “Ақа, фарабитанудан неніз бар?” деушілердің болмағандығы тәуелсіздігіміздің алғашқы сәтінде-ақ “Фараби заманы туды” деп мақала жазған Ақжандай азаматтың фарабитануға бағышталған осыншама қолжазбасының сол күйінде жатып қалуының басты себебі болды-ау деймін. Демек, 2001 жылы Ақаңның 60 жылдай еңбек еткен, өзі бітірген Қаныш Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық

университеті жанынан әл-Машани Орталығын құруға мұрындық болудағы көздегенім әл-Машани мұрасын қайтсек рухани көлемізге айналдыра аламыз деген ниет еді.

Кешегі науқандықтың санамызда сініп қалғандығы сондай, егер елеулі оқиға болмаса Ақаң дүниесінің әлі канша жыл сарапта болып жата беретіндігін бір құдайға аян. Демек, маған науқандық іске себеп іздеу қажет болды. Ол әл-Машанидің 2006 жылғы туғанына 100 жыл толатындығы және осы мерейтойды ЮНЕСКО шеңберінде өткізу мүмкіндігі еді. Әл-Машани Орталығының мұрындық болып, туындатқан қоғамдық пікірі, тиісті мекемелерге жасаған ұсыныс хаттары – бәрі, бәрі әл-Машанидің аталмыш халықаралық ұжымның шеңберінде аталып өтетін даталар тізіміне енумен мәресіне жетіп еді. Осы іспен қатар Ақаңның еңбектері жинақталып оның электрондық нұсқасы қолға алынды. Сөйтіп, ғылыми еңбектерін қоспағанда әл-Машанидің 14 томдық мұрасының нұсқасы жасалынды.

Біз әрбір томға кіретін еңбектер мен шығармалардың басылуы мен жазылуының хронологиялық ретін сақтауға тырыстық. “Әл-Фараби көпірі” атауымен ұсынылып отырған осы жинақ Ақаңның 5 томына енетін шығармалардың ортақ тақырыбы етіп алынды.

Жинақ екі бөлімнен құрастырылды: бірінші бөлімге Ақжан хазіреттің бабасы әл-Фарабидің Отырарда-Фараб қаласында кіндік қаны тамған қыпшақ-қазақ перзенті екендігіне әбден көз жеткізіп, сол жаңалығының бұлтартпас дәлелін ғылыми негізде 1961–1962 жылдары ғалымдар қауымына және қалың оқырмандарына ұсынған еңбектерінен бастап, ұлы бабасының сансалалы ғылыми қырынан мағлұмат беретін мақалалары енгізілді. Осы бөлімде Ақаңның 1960 жылы Қаныш Сәтбаевқа жазған ресми хатын қосуды да жөн көрдік. Өкініштісі сол, әл-Фараби мұрасын зерттеуді қызу қолдаған Қаныш ағаның бұл іске қатыспауы. Ажал қай кезде уақытылы келген!

Кітаптың екінші бөлімінде 1970 жылы “Жазушы” баспасынан шыққан танымдық-тарихи “Әл-Фараби” романын оқушы назарына екінші рет ұсынылып отыр.

Ақжан әл-Машани романында сонау Орта ғасырдағы білім ордасының үлкен отауы санатындағы Отырар мешітінің бірінде

шақырылған азан мақамына еліткендей күй кешкен ата жетектеген әлжуа Әбу Насырдың медресе алдындағы көңіл толқуынан басталып әлемдік екінші ұстаз атандырған ұлы бабаның ғылыми қалыптасу болмысын шынайы шындықта шындайтындай көркем бейнесі сомдаған. Ал, кітаптағы ғылыми танымдық мақалалармен танысқан оқушы дүниежүзілік екінші ұстаз атанған ұлы бабасының ғылыми өсу жолымен жалғастырар көпірді сезінері талассыз. Демек Ақжан әл-Машани ұлы бабаны ұрпағымен жалғастырар - әл-Фараби көпірі болып қала бермекші.

*Шамшиден Абдраман
профессор*

І. ӘЛ-ФАРАБИДЫ ТАНЫТУ
ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ
АКАДЕМИК Қ.И. СӘТБАЕВҚА

Отырар-Фараб (Түркістан мен Арыс арасындағы) қалада руы Қыпшақ түркі отбасында дүниеге келген ұлы ғалым әл-Фарабидің қазақ тумасы екендігі өзіңізге мәлім. Орта ғасырдың басында-ақ әл-Фараби Платон, Аристотель және басқа да Антикалық ғалымдарға (“бірінші ұстаздарға”) түсінік берген энциклопедиялық ғұлама. Сол себепті де оны екінші ұстаз - әл мугалім әл сани деп атаған. Әл-Беруни, Авиценна және басқа ғұламалары оны өздеріне ұстаз тұтқанды.

Әл-Фарабидің: математика, астрономия, химия, география, геология, философия, медицина, музыка тәрізді ғылым мен өнер салаларына арнаған еңбектері 100 асады.

Бірақ, өкінішімізге қарай ССРО-дан оның бірде бір еңбегін таба алмадық.

Көптен бергі ізденісіміздің барысында біз жуырда кітапхана аралық абоненті бойынша Лейденнен (Голландия) үш кітап алдық. Оның ішінде екеуі араб тіліндегі әл-Фарабидің өз еңбегі.

1)“Рисала фисус аль-Хаким” (“Ғылым маржаны”)

2)“Рисала . . . аль-Мадина . . . аль-Фабила” (“Қала үлгісі”).

Осы кітаптар (1890-1895ж.ж.) проф. Джетерецтің неміс тіліндегі алғы сөзімен шыққан.

Ал, үшіншісі проф. Брунеллдің неміс тіліндегі 200 беттік “Әл-Фараби бойынша мемлекетті басқару” (1904ж.) кітабы.

Осы үш кітаптың да ғылыми мәні өте жоғары. Сондықтанда оларды фотосуретке және микрофильмге түсірдік. Және оларды қазақ, орыс тіліне аудару қажет. Сізден осы жұмысты кітапхана арқылы қаржыландыруға нұсқау беруіңізді өтінеміз.

Қазақ ССР ҒА корр. мүшесі

А.Ж.Машанов

Қазақ ССР ҒА ОҒК директоры

Ахмедова Н.Б.

15/XI.1960ж.

Сол күні Қаныш аға “Келісемін. Іске асырылсын” деп өз қолымен хатқа бұрыштама қойыпты